

ШЕВЧЕНКОВІ ЛИСТИ*

Висвітлено основні етапи збирання, збереження й публікації епістолярної спадщини Шевченка, її осмислення й вироблення принципів наукового подання текстів. Накреслено періодизацію листування, коло адресатів, стилістичні домінанти, специфіку українсько-російської двомовності в листах. Шевченкові листи як епістолярний автопортрет, “біографія душі”, ключ до психології творчості. Як свідчення насущних духових потреб і недремного зв’язку з Україною. Як документ доби й мистецький феномен.

Ключові слова: збереження й публікація епістолярної спадщини, коло адресатів, стилістичні домінанти, епістолярний автопортрет, психологія творчості, документ доби мистецький феномен.

Mykhaylyna Kotsiubynska. Shevchenko's letters

The author of this article makes enquiry into the history of T. Shevchenko's epistolary heritage, shows, how it was found, preserved and published, later also comprehended and put under textological examination. She offers a periodisation of the letters, outlines the circle of Shevchenko's addressees and the stylistic dominants of his texts, stresses the specifics of their Ukrainian-Russian bilingualism. Thereby she treats Shevchenko's letters as an epistolary self-portrait, which is at the same time the writer's "biography of the soul" and the key to his psychological uniqueness; as an evidence of the poet's spiritual needs and his indissoluble relations with Ukraine; finally, as a document of epoch and a literary phenomenon.

Key words: preservation and publication of the epistolary heritage, circle of addressees, stylistic dominants, epistolary self-portrait, psychology, literary phenomenon.

Шевченко любив писати листи. Це видно з його готовності розкрити другові-співрозмовникові душу, вповісти почуття й найсокровенніші переживання, поділитися задумами, відтворити свої будні та свята. Ретельний і акуратний кореспондент, він наголошував на своїй відданості етиці листування – “благородную привычку отвечать сейчас же на полученное письмо” (“Прогулка с удовольствием и не без морали”). Знав тривогу очікування й радість одержання листа, особливо в “незамкнутій тюрмі” солдатчини, коли лист був вікном у світ, єдиною ниткою, що поєднувала з друзями й рідним краєм. З огляду на смак поета до епістолярних занять, широке коло знайомств, безсумнівну популярність уже за життя його імені, особи і творчості, можна твердити, що Шевченкове листування мало бути дуже велике. С.Єфремов на базі лише наявного натоді епістолярію констатував сліди не менш як сотні листів, що до нас не дійшли [див.: 1, XXVI]. Коли ж додати згадки в Журналі, в інших біографічних матеріалах і листах до поета, то гадану кількість слід набагато збільшити.

Публікація епістолярної спадщини Шевченка почалася одразу після його смерті. У 1861 – 1862-му роках у журналі “Основа” було надруковано 66 листів. У 1870 – 1890-х роках Шевченкові листи публікувалися в багатьох українських газетах та журналах, зокрема в журналах “Правда” (Львів, 1875, 1889), “Киевская старина” (1883, 1885, 1889, 1890, 1893, 1895, 1897, 1899 та інші роки), “Зоря” (1894, 1895, 1896), у книжці М.Чалого “Життя і твори Тараса Шевченка” (К., 1882), у спогадах про поета тощо. Частина їх уперше була видрукована в російській періодиці – газетах “Московские ведомости” (1862), “Южный край” (1887), “Кубанские областные ведомости” (1899), журналах “Древняя и новая Россия” (1875), “Русская старина” (1877, 1880, 1883), “Русский архив” (1898), “Русский библиофил” (1914). Наприкінці 1890-х років О.Кониський підготував збірку Шевченкового епістолярію, що складалася з 155 рукописних копій, зроблених різними особами, зокрема деякі самим упорядником (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 77. – № 4), але вона видана не була. Перше зібрання листів Шевченка – 157 текстів – побачило світ 1911 року у виданні В.Яковенка (Шевченко Т. Твори: У 2 т. – [СПб.], 1911. – Т. 2). Майже без змін це зібрання передруковано у виданні за редакцією Б.Лепкого (Шевченко Т. Повне вид. тв. – Київ; Лейпциг; Коломия; Вінніпег, 1918. – Т. 1).

Першим науковим і достатньо повним виданням Шевченкового епістолярію став том “Листування”, підготовлений за редакцією С.Єфремова Комісією для видання пам’яток новітнього українського письменства при Академії Наук

* Стаття підготовлена до Шевченківської енциклопедії.

(Шевченко Т. Повне збір. тв. — [К.], 1929. — Т. 3). Том містить 222 листи поета до різних осіб та офіційних установ; в окремому розділі подано 198 листів різних кореспондентів до Шевченка. Низку листів опубліковано вперше, значну частину їх перевірено за автографами. Великий енциклопедичний коментар охоплює питання біографії і творчості Шевченка, численні факти й реалії мистецького й суспільного характеру й за своєю повнотою і докладністю лишається неперевершеним. На 14 матеріалів більше надруковано в підготовленому на основі “Листування” 1929 року виданні Шевченкових листів за редакцією П.Зайцева (Шевченко Т. Повне вид. тв. — Варшава; Львів, 1935. — Т. VI; тут уміщено також 13 офіційних листів та ділових паперів, підписаних Шевченком; Т. XI: 233 листи до різних осіб). Листи, писані російською мовою, перекладено українською. Корпус листів Шевченка поповнювався новознайденими матеріалами у відповідних томах усіх трьох видань спадщини поета, здійснених від 1950-х років Інститутом літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України: Повному зібранні творів у 10 т. (К., 1957. — Т. 6; редактори тому М.Грудницька, Є.Кирилюк); Повному зібранні творів у 6 т. (К., 1964. — Т. 6; редактор тому М.Гудзій); Повному зібранні творів у 12 т. (К., 2002. — Т. 6; редактори тому В.Бородін, В.Смілянська). В останньому виданні — 237 листів Шевченка до різних осіб, 4 колективні, 15 офіційних.

У листуванні Шевченка можна виокремити три періоди: до арешту, на засланні та після повернення із заслання. Найбільше — майже три чверті — збереглося листів останнього періоду, найменше — першого. Втрачено поетові листи до таких адресатів, як К.Брюллов, В.Штернберг, Е.-В.Желіговський, К.Герн, М.Остроградський, Р.Штрандман, В.Даль, лише по одному збереглося з листів до В.Жуковського, Т.Вернера, М.Костомарова, О.Плещеева, Марка Вовчка та ін. Багато листів загинуло після арешту Шевченка — в атмосфері страху та обшуків нещадно нищилася його кореспонденція. От як згадує Ф.Лазаревський епізод напередодні обшуку в Оренбурзі 1850 року, коли друзі порадили поетові спалити листи, які могли би зашкодити йому та його близьким: “Я кинувся до знайомих, забрав Тараса й помчав із ним на Слобідку. Він був зовсім спокійний і навіть підсміювався з себе. Приїхали. Вивалив він мені цілу купу паперів і кілька портретів [...]. “Ну що ж тут палить?” — звернувся він до мене. Я, хоча й знав зміст мало не всіх листів до нього, проте почав їх переглядати. Всі вони, на мою думку, були найневиннішого змісту. “І я тебе питаю,” — відповів я запитанням на його запитання “що палить?”. — “Пали усі письма княжни Рєпніної”. І всі дорожочіні для Тараса послання Варвари Миколаївни, звичайно, найневинніші, кинуто в камін. [...]. Уважно прочитав я листи брата Василя, свої листи, листи Левицького, Александрійського та ін., але абсолютно нічого, на мою думку, в них не було недозволеного, а тим більше злочинного, але Тарас командував: “Пали!” [2, 182].

Та навіть у неповному вигляді масив Шевченкових листів має колосальне інформативне й мистецьке значення. Вони лишаються чи не єдиним джерелом інформації про деякі аспекти поетового життя і творчості. Так, за посланнями Шевченка до Бр.Залеського, М.Лазаревського, П.Куліша, М.Осіпова, С.Аксакова та інших можна простежити долю його російських повістей, значення їх у доробку поета: задуми, наміри “одолець великорусский язык”, містифікація з Дармограєм, спроби опублікування, авторський погляд на їхню літературну вартість і зумовлене суворим присудом С.Аксакова (лист до Шевченка від 19 червня 1858 р. щодо “Прогулки с удовольствием и не без морали”) рішення “отложитъ всякое писаніе в сторону”, висловлене в листі від 15 липня 1858 р.

Тільки листи дають змогу по-справжньому відчути духовні муки поета на засланні, зрозуміти шлях його повернення до нормального життя й до поетичної творчості. Слушно твердив С.Єфремов у згаданій передмові: “Листи Шевченкові — це органічна частка його творчості й невідлучний додаток до творів, для громадського вжитку призначених” [1, XXXVI]. Цей своєрідний автопортрет, інтелектуальний та емоційний, виявлює всі найважливіші константи Шевченка —

ідейні, естетичні, особистісні. Тут чи не найвиразніше постає справжня, “нередагована”, за висловом Ю.Луцького, Шевченкова особистість: “Шевченко-поет промовляє своїми віршами, Шевченко-людина – своїми листами” [4, 93]. Епістолярій поета – яскраве свідчення особливої цілісності його натури, єдності “внутрішньої” й “зовнішньої” людини.

Шевченкові листи охоплюють ширший життєвий простір, ніж його Щоденник, і не лише хронологічний. Якщо в Щоденнику він розкривається передусім як людина в собі, то в листах – у взаємодії з оточенням, з людьми найближчими й тими, що на офіційній відстані. Звідси – повнота і вписаність в історичний контекст. Десятки людей і стосунки з ними, події й реакції на них у нюансах, миттєвих враженнях, обертонах настроїв, особливо цінних для нас тим, що забезпечують “правду” моменту, адже на них, за образним визначенням О.Герцена, “запеклася кров подій”. Особливо якщо збагатити, оживити текст докладним коментарем – біографічним, історичним, текстологічним. Недаремно С.Єфремов говорив про “дрібну мозаїчну роботу”, коли з окремих клаптів маємо “реконструювати цілий образ” [1, XXVIII), і слушно підкреслював ту легкість і природність, з якими Шевченко “несе свою геніальність і осяває нею людей” – своїх адресатів. Скільки в листах приязні, любові, дружнього тепла! Перед нами постають люди, яких любив поет, – Я.Кухаренко, Й.Бодяньський, М.Щепкін, А.Козачковський, В.М. Рєпніна, С.Аксаков, А.Лизогуб, С.Гулак-Артемівський, Бр.Залеський, М.Лазаревський, В.Шевченко...

Листи дають вдячну можливість осягнути всеохопність, органічність поетового духовного зв'язку з рідною землею. За кожним помислом – Україна як його друге я: головне джерело творчості, пам'ять віків, святиня. Ось зворушливі перші листи з Петербурга в Україну до брата Микити – неповторна автентична інтонація, духовна невіддільність од рідного краю. Шевченко просить Г.Квітку-Основ'яненка (лист від 19 лютого 1841 р.) прислати українську сорочку для “натури”. Ділиться з Я.Кухаренком (31 січня 1843 р.) своїм задумом намалювати Антона Головатого – як він стоїть коло Зимового палацу, “позаду Нева, а за Невою крепость, де конав Павло Полуботок”. У листах до Й.Бодяньського, М.Цертелева та інших. оживають наміри і справи, пов'язані із задумом серії “Живописная Украина”. Зізнається П.Кулішеві: “З “Чорної Ради” тепер не нарисую тобі нічого: нема моделі, нема нічого перед очима нашого українського, а брехать на старість не хочеться” (4 січня 1858 р.). Бажає М.Максимовичу (4 січня 1858 р.) довголіття і здоров'я “на славу нашої преславної України”. В усьому відчутний патріотичний “нерв” поета – невідокремлюваність інтересів, задумів, мрій од України. Це виявляється, зокрема, в його непримиренності до шовіністичного присмаку слов'янофільства. У листі до М.Максимовича 22 листопада 1858 р., написаному за листом П.Куліша [3, 124], Шевченко висловлюється проти публікації своїх поезій у газеті “Парус”, бо не згоден із позицією цього органу, який “у своєму універсалі перелічив всю слав'янську братію, а про нас і не згадав” (мається на увазі оголошення І.Аксакова про видання ним з 1859 року названої газети слов'янофільського спрямування). До того ж І.Аксаков у газеті “Московские ведомости” (1858. – № 130) виступив на захист статті князя В.Черкаського “Деякі спільні риси майбутнього сільського управління” (Сельское благоустройство. – 1858. – № 9), в якій обстоювалося право сільських старост застосовувати до селян тілесні покарання. “Не доводиться мені давати під парус свої вірші і того ради, – писав Шевченко у згаданому листі, – що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші. Може, воно так і треба московській натурі. Та нам-то се дуже не вподобалося. Отак-то! Не здивуйте, добродію, що не вволив я вашої волі, діло се не жарти; самі маєте розум”. Здавалось би, після повернення до більш-менш нормального творчого життя поет мусив ухопитися за кожную нагоду публікації своїх творів, але ні, вірність своїй громадянській позиції, відповідальність за своє слово – над усе.

Листи засвідчують, як постійно Шевченко переймався ідеєю визволення селян

із кріпацтва: “Занимаєт теперь всех самый животрепещущий вопрос о том, как освободить крестьян от крепостного состояния” (до І.Ускова, 12 листопада 1857 р.), “О людській волі я розпитував; але ніхто нічого не знає, коли, як і що з того буде” (до В.Шевченка, 7 грудня 1859 р.). Поет постійно наголошує на тому, щоб родичі й земляки “не квапилися на волю без поля і без ґрунту. Нехай лучче подождуть” (до В.Шевченка, 28 березня 1860 р.). Схвалює, коли сестра Ярина та брати не поспішають на волю без землі: “вони не беруть такої поганої волі — і добре роблять” (до В.Шевченка, 29 червня 1860 р.).

Шевченко стежить, як тільки може, за помітними явищами в українській культурі й захоплено на них реагує. Дякує П.Корольову (22 травня 1842 р.) за збірник “Запорожская старина” — “добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить”. У захваті від “Граматки” Куліша та його “Записок о Южной Руси”: “дуже розумна і щира книга”, “Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана” (до Я.Кухаренка, 22 квітня 1857 р.), “Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав” (М.Лазаревському, 22 квітня, 8 травня 1857 р.), “Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну” (до А.Маркевича, 22 квітня 1857 р.). Чекає від своїх кореспондентів (П.Куліша, М.Лазаревського) оповідань Марка Вовчка, вдячний їй “за її сердечные, щирії оповідання” (до М.Лазаревського, 22 лютого 1858 р.), а в листі до письменниці називає її своєю “донею любою” (25 травня 1859 р.). Просить А.Маркевича (28 квітня 1857 р.) подякувати перекладачеві “Слова о полку Ігоревім” М.Гербелью (“Воно хоч і зветься Гербель, а такий же сірий хохол, як і ми з тобою, молодий мій друже”) за його переклад “Малоросійської думи”, надрукований у журналі “Библиотека для чтения”. Знає Максимовичів переклад “Слова” — “сієї невеличкої, но премудрої книги”, хоче й сам її перекладати. “Вонми гласу моленья моего, — пише А.Козачковському (14 квітня 1854 р.), — друже мій єдиний, пришли мені текст “Слова о полку Ігоря”, а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те “Слово”, переведено на наш задушевний, прекрасний язык”. Шевченко не тільки сам тішився новинками української літератури, а й пропагував їх і поширював, що міг, роздаровував іншим. Просить М.Лазаревського з Нижнього Новгорода (18, 19 жовтня 1857 р.) прислати 2-й том Кулішевих “Записок”, та й 1-й також, бо свій подарував землякам в Астрахані. Пропонує Я.Кухаренкові оповідання Марка Вовчка (17 січня 1859 р.), а також “к Великодню замість писанки” альманах “Хата” (25 березня 1860 р.), зазначаючи, що це попередник журналу “Основа”, який почне виходити з наступного року, і закликає: “Збирай, батьку, чорноморську запорозьку старовину та присилай на моє ім’я, а я передаватиму в редакцію”. В.Шевченкові (15 травня 1860 р.) доручає надіслати один примірник “объявления об “Основі” П. Симиренку, збирається надіслати таке ж оголошення Д.Трощинському.

Листи останнього періоду, зокрема до В.Шевченка, засвідчують, як активно займався поет розповсюдженням свого “Кобзаря” (наприклад, 7 серпня 1860 р. просить В.Тарновського переслати для недільних шкіл 50 примірників “Кобзаря” до Чернігова і стільки ж — до Києва; з таким же проханням звертається й до М.Чалого), а також “Букваря южнорусского” — для “наших убогих воскресных школ” (до М.Чалого, 4 січня 1861 р.). Тут же пише про свої дальші плани поширення популярної навчальної літератури для народу: видати лічбу, етнографію, географію, а також: “історію, тільки нашу, може, вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося”. Сповіщає про ці плани також П.Симиренка, Ф.Ткаченка. У ті роки Шевченко просто-таки жив надією оселитися на рідній землі й одружитися, брався й за практичну реалізацію своїх мрій. Ділиться з П.Кулішем цими задумами (21 січня 1858 р.), доручає Варфоломєєві: “дбай о клатпі землі, чи по тім, чи по тім боці, тільки щоб над самісеньким Дніпром. Та дбай так, щоб нам укупі оселиться” (15 травня 1860 р.); “купить у Вольського дубів 40 лісу, вирубать, та й нехай би собі сохне. А скласти його можна коло Пекарів, на Росі” (2 листопада 1859 р.). Надсилає план хати, підказує родичеві, яке саме дерево потрібне “на одвірки”,

“на поміст” і “на надвірню комору”. Лейтмотив усіх листів, де мовиться про омріяну ідилічну хату: вона має бути біля Дніпра — як символ рідної оселі в Україні, “тихого раю”. Бідкається: “Максимович у Прохорівці уступає мені таке саме добро, як і у Парчевського, тільки що не коло Дніпра, от моє лихо! Видно Дніпро, та здалека, а мені його треба коло порога” (до В.Шевченка, 2 листопада 1859 р.).

Особливо важливими для Шевченка були листи на засланні. Кореспонденції до друзів і знайомих дають змогу в усій повноті відчутти стан поета в неволі: “Я оце вже третій рік як пропадаю в неволі [...] тяжко мені, друже! дуже тяжко” (до О.Бодяньського, 3 січня 1850 р.), “Бога ради и ради прекрасного искусства сделайте доброе дело, не дайте мне с тоски умереть!” (до В.Жуковського, 10 січня 1850 р.), “В этой широкой пустыне мне тесно — а я один” (до А.Лизогуба, 16 липня 1852 р.). “А покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горшего горя, как в несчастьи вспоминать о прошлом счастья”, — пише він О.Бодяньському 15 листопада 1852 р. (як тут не завважити текстуального збігу з початком вірша “Г.З.” — “Немає гірше, як в неволі / Про волю згадувать”. — М.К.) і розмірковує: “Хоть тоже, правду сказать, в моей прошлой жизни не много было радостей, по крайней мере, все-таки было что-то похоже немного на свободу, а одна тень свободы человека возвышает”. А.Козачковському описує (16 липня 1852 р.) свою недугу, з болісним гумором малює свій портрет: “одно слово, солдат, да еще солдат какой! Просто пугало воронье. Усища огромное. Лысина что твой арбуз”. Лист до А.Толстої з Нижнього Новгорода (12 листопада 1857 р.) свідчить про поступове адаптування поета до волі, що відбувалося в “промежуток между Северной Пальмирой и киргизской пустыней”: допався до книжок, “прочитал уже все, что появилось замечательного в нашей литературе в продолжение этого времени”, малює старовинні церкви, портрети олівцем і — “бесконечно доволен”.

Листи розгортають безліч живих епізодів, являють промовисті нюанси — побутові й настроєві. Самоаналіз утверджує самооцінку, згадаймо автодекларацію в листі до Г.Тарновського (25 січня 1843 р.): “нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет”. У психологічній автохарактеристиці увиразнюється культ чуття; прикметні контрасти в оцінках однієї й тієї ж особи, вияви симпатії та антипатії до неї (така амплітуда почуттів до А.Ускової — від обоження до розчарування, висловлених у листі до Бр.Залеського від 9 жовтня 1854 р. та 10 квітня 1855 р.). Перепади емоцій спостерігаємо і в інших романтичних епізодах, зокрема у стосунках із Ликерою. Шевченко піклується про наречену — шукає легшої роботи, купує теплі чобітки, захоплюється нею, явно переоцінюючи. Тим болючіше розчарування: “Душі своєї не шкода було для Ликери, а тепер шкода нитки!” (до Н.Забіли, 18 вересня 1860 р.). Доручає М.Макарову (9 листопада 1860 р.) спалити подаровані ним речі “при її очах”, наполягає: “треба, щоб вона заплатила за квартиру 14 руб., за ключ, ею потерянный, 1 руб.” Побутові деталі пройняті живою інтонацією непогамованого болю, образи, зруйнованої (вкотре!) мрії. Мотив шукання пари в листах останніх років, передусім до В.Шевченка, — “Неначе цвяшок, в сердце вбитый” (“Марина”). Поет обгрунтовує свої плани, докладно аргументує свої смаки й побажання: “может, Харита скаже, что вона вбога сирота, наймичка, а я богатый та гордый, то ти скажи їй, что в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки; а гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної кріпачки” (до В.Шевченка, 2 листопада 1859 р.) прогляда тут постійна Шевченкова опозиція “пані/люди”, яка пронизує всю його творчість.

Після відмови Харитини просить, щоб і надалі підшукували йому наречену, сподівається на згоду “кирпатенької чорнобривки”, котру обіцяв висватати Ф.Ткаченко, невідступно вірить у реальність цих ефемерних мрій і заходів. В.Шевченкові 22, 25 серпня 1860 року повідомляє як про щось цілком певне: “Літом ми з жінкою прибудемо та вкупі порадилося, що нам робить”. Вражає зворушливий ідеалізм цих останніх листів, овіяний незбутніми мріями про “тихий рай” усупереч нещадній реальності, — оте “гарячкове, чисто рефлекторне добирання собі пари, щоб застрахуватись перед перспективою самотної старості”

[1, XXXI].

У листах бринить трепетна невтолена поетова любов до дітей. “Жаль і дуже мені вашої маленької, — щиро співчуває А.Лизогубові з приводу смерті його доньки Лізи, — згадаю, то так, неначе бачу, як воно манюсінке танцює, а Ілля Іванович грає і приспівує” (11 грудня 1847 р.). Завжди цікавився дітьми Варфоломія: “Чи прийдуть твої хлопці і дівчата на святки додому? Для Прісі єсть у мене гостинець, та нехай перше прочитає добре Робінзона Крузо. Чи Вася вже вчиться письму?” (23 березня 1860 р.). Небогу Прісію, що вчилася в київському пансіоні, згадує мало не в кожному листі, посилає їй книжки й подарунки. Очевидно, дівчинка писала дядькові українською, бо він протиставляє її своїм братам, що пишуть “чортзна по-якому!”. Постійно дбає про своїх рідних, розпитує про них, намагається полегшити їхню долю. 3 січня 1860 року звертається до П.Симиренка з проханням прилаштувати “Во ім'я Божіє мого брата коло свого заводу” (ідеться про Варфоломія Шевченка), і не тільки заради роботи, а й “во ім'я святого просвіщення”, — у школі при заводі Варфоломіїві діти могли би вчитися.

Поет живе у сфері, де панують інтереси духовні — спогади, мистецькі переживання, враження од книжок, — передусім усе, пов'язане з Україною, але не тільки. Обсяг його мистецьких зацікавлень дуже широкий. Показове, зокрема, коло читання — просить надіслати “Одіссею” Гомера, твори Шекспіра, Гоголя, “поезії святої ради” Лермонтова й Кольцова (до А.Лизогуба, 1 лютого 1848 р.), “ради самого Аполлона” автобіографічний роман С.Аксакова “Дитячі роки Багрова внука” (лист до нього ж від 16 лютого 1858 р.). Чекаючи на заслання книжок, обіцяних В.Рєпніною, пише А.Лизогубові: “Як пришло, то тойді я і тяжкого походу, і Аральського моря, і безлюдного степу киргизького не злякаюсь” (7 березня 1848 р.).

Занепокоєність великою матеріальною скрутою відчутна у всіх листах заслання. Він такий вдячний друзям за ті, хоч і невеликі, гроші, що зрідка пересилалися йому; намагається продати свої малюнки. Та найдошкульніший для Шевченка — голод духовний. Нарікає в листі до О.Бодяньського: усе вже прочитав, а купити нового ні за що, — “не имею, наконец, бедного рубля денег, чтобы хоть святцы выписать, не говорю уже о журнале”. І просить: “поиздержись немного узника ради и пришли мне летопись Конисского или Величка, великое скажу тебе спасибо” (15 листопада 1852 р.). Поет потерпав од нестатків і на волі. 13 листопада 1858 року скаржився М.С.Щепкіну: “Гугеноти” ні на що послухать — таке лихо!”

Людина, позбавлена відчуття прекрасного, викликає в Шевченка жаль. “Великая вещь — сочувствие ко всему благородному и прекрасному в природе, — читаємо в листі до Бр.Залеського від 9 жовтня 1854 р., — и если это сочувствие разделяется с кем бы то ни было, тогда человек не может быть несчастлив”. Над усе він цінує в людині мистецьку натуру; на ґрунті зацікавлення малярством сходився з різними людьми (А.Головачов, К.Бюрно). Бр.Залеському, який займався малюванням, висловлював фахові спостереження й поради: передусім “не копируй, а всматривайся”. Радить другові якомога більше робити етюдів, зокрема з дерев, не квапитися переходити від рисунку до фарби, викладає дуже цікаві міркування про фотографію й мистецтво (10 червня 1855 р.). Шевченко благає В.Жуковського “исходатайствовать” дозвіл на малювання: “Бога ради и ради прекрасного искусства сделайте доброе дело, не дайте мне с тоски умереть!” (10 січня 1850 р.). Один із основних мотивів у перших листах із заслання: “смотреть и не рисовать — это такая мука” (лист до В. Рєпніної від 24 жовтня 1847 р.). Скрізь відчутний погляд маляра, естетичні уподобання, мистецьке бачення. Висловлено тонкі спостереження над манерою словесного живопису Ежена Сю (“Эффект и больше ничего!”), порівняння його з майстерністю Гоголя (до В.Рєпніної, 7 березня 1850 р.). Проникливий художник спостерігає довколишнє, себе самого: “Все спит, казармы освещены одной свечкой, около которой только я один сижу и кончаю несладное письмо мое, — не правда ли

картина во вкусе Рембрандта?” (лист до В.Рєпніної від 25 – 29 лютого 1848 р.). Погляд митця і в описах типажів, і в переповіданні своїх снів, у відтворенні настроїв і переживань: “будто глаза переменялись: ни линий, ни красок, ничего не вижу. Неужели это чувство прекрасного утрачено навеки?” (з того ж листа).

В епістолярії окреслюється широта мистецьких уподобань Шевченка, інтерес до нових образотворчих технік. Він цікавиться гальванопластикою, ділиться з С.Аксаковим (лист від 15 липня 1858 р.) та іншими кореспондентами своїми намірами серйозно зайнятися гравюрою. Листи Шевченка – чи не єдине свідчення його занять скульптурою: С.Гулака-Артемівського він сповіщає про свій перший барельєф з гіпсу, просить надіслати форму для невеликих фігурок, цікавиться дослідями Ф.Толстого над гутаперчею, згадує свої перші скульптурні спроби, здійснені в Новопетровському (зокрема, один із виливків було переслано адресатові – див. листи від 15 червня та 6 жовтня 1853 р.). Про багато які малюнки Шевченка знаємо також тільки з листів (“Панна сотниківна”, “Киргизський Бакса”, “Ніч”, “Дочка хіоського гончара” та ін.).

У стилістиці Шевченкового епістолярію виразно відчувається те, що в теорії літератури прийнятно називати “присутністю” адресата. Така присутність гідного, здатного до розуміння і співпереживання адресата безперечна, зокрема, у листах до В.Рєпніної: тут відчутна особлива мистецька й настроєва витонченість, спорідненість душ, високий інтелектуальний модус. Те ж стосується і дружніх послань до Бр.Залеського, з яким поета об’єднувала, крім інтересів, фахового зацікавлення малярством, близькості мистецьких смаків, ще й спільність долі. Зовсім інший Шевченко – інтонаційно й лексично, коли звертається, приміром, до Я.Кухаренка чи С.Гулака-Артемівського. У листах українською мовою, зокрема в ранніх дружніх посланнях, домінує стиль “простацько”-бурлескний (вигуки, специфічні вставні слова, примовки, навмисний огрублено-знижувальний тон – “матері його ковінька”, “чорти б убили його батька”, “та цур йому, минуло, бодай не снилося”). Та й у пізніших листах цей тон чується, а то й домінує у зверненнях до близьких друзів як вияв дружнього панібратства. Простомовне забарвлення подеколи дістають і серйозні оцінки й роздуми, як от відгук на оперу “Руслан і Людмила” в листі до Г.Тарновського (25 січня 1843 р.) (“Та що то за опера, так ну! а надто як Артемівський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш”) або міркування про підсвідоме в листі до Я.Кухаренка (30 вересня 1842): “Лихо, брате отамане, ей-богу, лихо. Це правда, що окреме Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш, цур йому”. Деякі дослідники (С.Балей, Г.Грабович та ін.) трактують ці рядки як спробу проникнення у глибини підсвідомості.

Двомовність Шевченкового епістолярію натоді була цілком природною. Це закономірний етап в освоєнні українською мовою різних стилів і сфер уживання. Листи Шевченка та Куліша мали велике значення у становленні повновартісності української мови, зокрема у виробленні нею стилю письмового інтелектуального спілкування. Із самого початку Шевченко прагне повноправно ввести українську мову в епістолярний ужиток. Уже в перших листах до Микити Шевченка (1839, 1840) просить брата писати “по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським” (2 березня 1840 р.). Українська й російська мови не існують у Шевченкових листах відокремлено. Та й більшість Шевченкових адресатів були двомовні в усному спілкуванні, а в письмовому українська мова попервах сприймалася навіть як певна екзотика. У російській текст листів Шевченка вкрапляло окремі слова й цілі пасажи українською з відповідним граматичним оформленням. Існують листи двомовні, зокрема до Г.Тарновського (26 березня 1842 р.), С.Гулака-Артемівського, братів Лазаревських.

Сфери вживання тієї чи тієї мови визначаються насамперед адресатом, а також характером листа, змістом і навіть настроєм. Листи офіційні й ті, що більше стосуються житейських справ, турбот і негараздів, писані здебільшого російською (приміром, до М.Лазаревського 8 жовтня 1857 р. з Нижнього

Новгорода). Та в листі до нього ж від 18 – 19 жовтня 1857 року раптом проривається подих рідної мови (“Живу собі добре і весело отут меж добрими людьми”), призабутий присмак бурлескно-простомовної стилістики товариського спілкування – у захопленому відгуку про монографію “Богдан Хмельницький” М.Костомарова (СПб., 1857 – Т. 1.): “От ще вчистив книгу, так-так!”. Листи до А.Лизогуба, з яким поета єднали товариські стосунки, писані українською, а от останній відомий нам лист від 16 липня 1852 р. після трирічної, не зрозумілої Шевченкові мовчанки адресата, – уже російською (Шевченко не міг знати, що 1850 року Третє відділення заборонило А.Лизогубові, як і В.Рєпніній, листуватися із засланцем). Певне відчуження, дистанція між кореспондентами відразу позначалися на виборі мови листа.

Шевченків епістолярій – своєрідний індикатор письменницького стилю, одне із джерел його формування. Листи російською (зокрема до М.Осипова 20 травня 1856 р.) стилістично близькі до сентиментально-романтичного побутописання в дусі О.Бєстужєва-Марлінського (неквапне “старосвітське” письмо, абстрактно-романтична лексика, дещо афектована чуттєвість) і до російських повістей самого Шевченка та його російських поем “Тризна”, “Слепая” (листи до В.Рєпніної, А.Толстої, Бр.Залеського та ін.). Тут помітні романтична афектованість почуття (“Я застонал, как в кольцах удава – он очень хорошо стонет” – сказали они” – лист до В. Рєпніної від 29 листопада 1843 р.), численні інверсії, вигуки, риторичні запитання, рефлексії й сентенції з нахилом до моралізування: “Самая горькая отравка нашего морального бытия – безнадежность, и эту жестокою отраву я вполне теперь чувствую. Прочь! прочь! змия лютая, ненасытная” (з листа до Бр.Залеського від 6 червня 1854 р.). Лист до цього ж адресата 10, 15 лютого 1857 року – зразок високих романтико-ідеалістичних рефлексій і самооцінок, зокрема щодо своєї здатності будувати “воздушные замки” – “на высшем градусе моей сердечной фантазии”. Українським листам притаманний широкий стилістично-жанровий діапазон: тут і жартівлива цидулка, і поважні рефлексії, і ліричні мініатюри – вірші в прозі тощо. Наявне відштовхування від бурлескної традиції, помітна орієнтація на вироблення нейтральнішої інформативної манери. В українських листах присутні яскраві ознаки ранньої романтичної лірики поета, зокрема в перших листах з Петербурга до брата Микити, сповнених туги за рідною землею: елегійний серпанок ранніх “думок”, відповідна фразеологія і тональність (“весело стане, прокинусь, заплачу” – лист від 15 листопада 1839 р.); “окрім нудьги, що в серце впилася, мов люта гадина” – з листа до М.Лазарєвського від 20 грудня 1847 р.). Помітна виразна схильність адресанта до упростійнення певних поетичних формул типу “діти малі” чи “друже єдиний” (це звертання стає домінуючим у всіх його листах незалежно від мови написання). Цікаво порівняти два листи одного року – російською мовою до Бр.Залеського 10, 15 лютого й українською до Я.Кухаренка 22 квітня 1857 р. Обидва написані в сентиментально-романтичному стилі, але забарвлені образно-інтонаційним колоритом, ароматом слова двох різних мов.

Домінує в українському епістолярії Шевченка інтонаційний колорит “Кобзаря” з його неповторним ліризмом, що поєднується з гостро “натуральними” штрихами, з питомими для поета емоційними гіперболами, наприклад: “Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок твій щирий” (до А.Лизогуба, 7 березня 1848 р.), або: “Мені здається, що якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татарина кози пасти” (до нього ж, 29 грудня 1849 р.). Притаманне для Шевченка поєднання екстрем, що водночас і взаємовиключають, і доповнюють одна одну. Це, власне, той же тип екстремальної образності, що й у славнозвісній формулі “За шмат гнилої ковбаси / У вас хоч матір попроси, / То оддасте” (“П.С.”).

Великий мистецький потенціал Шевченкових послань – незаперечний, і їх належить розглядати як художній феномен, художній текст, котрий містить поетичні миттєвості, пейзажні мініатюри, перлинки спогадів і настроїв, хвилини

intermezzo в суворому плині життя. Прогулянка в урочище Ханга-Баба, пам'ятне величезне дерево викликали рефлексії, спомини, гру уяви: “мне показалось, будто бы ты сидишь здесь за деревом и рисуешь; я тогда только опомнился, когда позвал тебя и ты не отозвался” (до Бр.Залеського, 25 — 26 вересня 1855 р.). Вечір у Переяславі, прогулянка до Андрушів і за Дніпро навіяли настрої, висловлені в листі до А.Козачковського від 16 липня 1852 р. Епізод з вербовою гілкою, посадженою в Новопетровському укріпленні, і легенда про розбійника, що згадалася у зв'язку з цим поетично осмисленим життєвим випадком (до М.Осипова, 20 травня 1856 р. — лист, унікальний за змістовою та настроєвою наповненістю). У листі до Я.Кухаренка від 22 квітня 1857 р. з Новопетровського бачимо текстуальні збіги з віршем Шевченка “Чи то недоля та неволя” (1850): “Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою і віру і надію, а вона була колись чиста, непорочна, як те дитятко, взяте од купелі, чистая і кріпкая, як той самоцвіт, камень ошліфований!” — “Чи то недоля та неволя, / Чи то літа ті, летячи, / Розбили душу? [...] ви ж украли, / В багно погане заховали / Алмаз мій чистий, дорогий, / Мою колись святую душу!” Свого роду шедевр жанру — послання Марії Максимович 22 листопада 1858 р., це настроєвий епістолярний аналог поезії “Садок вишневий коло хати” з його незбутньою ідилічністю.

Шевченкові листи — помітне й вельми своєрідне явище в українській культурі за глибиною й безпосередністю поетового самовираження, за фактографічною наповненістю. Цей своєрідний автопортрет письменника й художника становить безцінний документ доби й водночас — мистецький феномен.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Єфремов С.* Шевченко в своєму листуванні: Передмова // *Шевченко Т.* Повне збір. тв. — [К.], 1929. — Т. 3: Листування. Тексти. Коментарій.
2. *Лазаревський Ф. Т.Г.* Шевченко в Оренбурзі // *Спогади* про Тараса Шевченка. — К., 1993.
3. *Листи* до Тараса Шевченка. — К., 1993.
4. *Luckyj G.* Shevchenko's Unforgotten Journey. — Toronto, 1996. Розд. “Correspondence”.

Сергій Кривенко

МИХАЙЛО МОГИЛЯНСЬКИЙ ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядаються шевченкознавчі студії Михайла Могілянського.

Ключові слова: шевченкознавство, популяризація творчості Шевченка, вшанування пам'яті Шевченка.

Sergiy Kryvenko. Mykhaylo Mohylyansky writes about Taras Shevchenko

This article deals with the investigations of Taras Shevchenko's oeuvre made by Mykhaylo Mohylyansky.
Key words: Shevchenko studies, popularization, Shevchenko's oeuvre, memory.

Могілянський Михайло Михайлович (псевд. і крипт. — Мих. Андрійко, Андрійко, Валер'ян Чубинський, Петро Чубський, Т.Максимович, Б.Гриценко, Ан. Лебединський, М.Руссобтовський, Мих. Мих., М.М., М.А.; 22. XI / 4. XII / 1873, Чернігів — 22. III 1942, с-ще Велика Мурта Красноярського краю) — український письменник, публіцист, критик, літературознавець, перекладач. Закінчив Чернігівську класичну гімназію (1892) та юридичний факультет Петербурзького університету (1899). З 1893 р. член політичного “Червоного Хреста”, протягом 1897—1899 рр. належав до “Союзу боротьби за визволення робітничого класу”. 1899 р. арештований і після кількомісячного ув'язнення висланий до Чернігова, де перебував під наглядом поліції. З 1904 р. працював у Городянському повітовому земстві Чернігівської губернії гласним (а з кінця 1913 р. — мировим